

מצוות הייבום בביתא ישראל העדר קיום המצווה

שאלה: מדוע לא קיימו ביתא ישראל את מצוות הייבום?

מבוא: הימנעות מייבום בביתא ישראל

בשני מקומות מתייחסת התורה לפרשת הייבום. במעשה יהודה ותמר (בראשית לח) ובפרשת 'כי תצא'. בספר דברים. (פרק כה)

(ה) כי יִשְׁבוּ אֲחִים יָחִיד וּמֵת אֶחָד מֵהֶם וְבֵן אֵין לוֹ לֹא תִהְיֶה אִשְׁתּוֹ הַמֵּת הַחוּצָה לְאִישׁ זָר יִבְמָה יָבֵא עָלֶיהָ וְלָקְחָהּ לוֹ לְאִשָּׁה וַיְבַמָּה: (ו) וְהָיָה הַבְּכוֹר אֲשֶׁר תֵּלֵד יָקוּם עַל שֵׁם אָחִיו הַמֵּת וְלֹא יִמָּחֶה שְׁמוֹ מִיִּשְׂרָאֵל: (ז) וְאִם לֹא יִחַפֵּץ הָאִישׁ לָקַח אֶת יְבָמָתוֹ וְעַלֶּתָהּ יְבָמָתוֹ הַשְּׂעֵרָה אֶל הַזִּקְנִים וְאָמְרָה מֵאֵן יְבָמִי לְהִקָּיֵם לְאָחִיו שֵׁם בְּיִשְׂרָאֵל לֹא אָבָה יְבָמִי: (ח) וְקָרָא לוֹ זִקְנֵי עִירוֹ וְדִבְּרוּ אֵלָיו וְעָמַד וְאָמַר לֹא חָפַצְתִּי לָקַחְתָּהּ: (ט) וְנָגְשָׁה יְבָמָתוֹ אֵלָיו לְעֵינֵי הַזִּקְנִים וְחָלְצָה נַעֲלָיו מֵעַל רַגְלָיו וִירְקָה בְּפָנָיו וְעָנְתָה וְאָמְרָה כִּכָּה יַעֲשֶׂה לְאִישׁ אֲשֶׁר לֹא יִבְנֶה אֶת בֵּית אָחִיו: (י) וְנָקְרָא שְׁמוֹ בְּיִשְׂרָאֵל בֵּית חָלוּץ הַנָּעַל.

המסורת ההלכתית של ביתא ישראל התעלמה ממצווה זו – לא ייבמו ולא חלצו. התעלמות זו אומרת דורשני, שהרי בדרך כלל נצמדו יהודי אתיופיה לפשט הכתוב וקיימו את דברי התורה ככתבם וכלשונם. מדוע אם כן, התעלמו ממצוות ייבום וחליצה?

ביהדות בימינו כמעט ולא נוהגים לייבם, אלא רק לחלוץ. לעומת זאת בימי חז"ל וגם דורות הסמוכים אליהם היו שהעדיפו לייבם, כפשט התורה, ונקטו בחליצה רק בלית ברירה. גם בעדה השומרונית נהגו לייבם, אבל רק במקרה שאישה הייתה מאורסת לאח והתאלמנה מהאירוסין ולא מהנישואין.

הדיון שלפניכם מעלה השערות שונות המלמדות על אורח החיים בביתא ישראל, אך אינו מוכיח בצורה חד משמעית מדוע נמנעו ממצוות הייבום. האם מנהגם מהדהד תהיות של חז"ל ביחס למצוות הייבום, או שמא ההימנעות מייבום הינה מנהג מקורי משל העדה?

העמדות:

- 1) **עקב קושי פרקטי:** אם היתר הנישואים בין היבם לאשת אחיו, הינו זמני בלבד עד להולדת בן על שם האח, היה קושי פרקטי ביישומו. כפי שנראה מכתבי קייס אבא יצחק לאוהב גר.
- 2) **מנהג הזמד, של הקהילה** הדורשת להתרחק מאוד מחיתון עם קרובי משפחה, סתר את מצוות הייבום וגרם לביטול המצווה.
- 3) **בהעדר קרקעות,** משלהם **חשבו שאין משמעות לייבום שאין עמה נחלה.**
- 4) **מחשש שמא ייבמו לא רק לשם המצווה.**

עמדה 1: (יוסי זיו)

לפי מסורת העדה, ההיתר לשאת את אלמנת האח הוא **היתר זמני**. מיד לאחר לידת צאצא לאח הנפטר, חוזרת האלמנה למעמד של אשת אח ונאסרת על גיסה מדין 'ערוות אשת אחיך' (ויקרא יח, טז). יש קושי גדול בציווי על נישואין, הולדה ומיד אחריה גירושין, ולכן העדיפו שלא לייבם. גם לחלוץ אין צורך, שהרי אין סיבה לבייש את הנוהג כמנהג עדתו ונמנע מייבום.

שאלת הייבום כלולה ב-12 השאלות ששלח אוהב גר לוצאטו (להרחבה עיינו מסמך מצורף) אל קס אבא יצחק באמצעות החוקר הצרפתי אנטואן ד'אבדי, במחצית המאה ה-19.

"רק אישה אחת מותרת לפלשה לפי חוק התורה ... אנחנו לא מרשים לגיס להתחתן עם הגיסה כי הוא יכול ליפול בחטא של לנגוע ברכוש וכל מה ששייך לאח. לפי החוק אם הבעל נפטר בלי ילדים האח של הנפטר צריך לקבל רק ילד אחד בודד מהאלמנה. אבל זה מאוד קשה להפסיק לחיות ביחד (נראה שכוונתו לומר שמותר לייבם רק עד לידת הילד הראשון ואז לעזוב את האישה, שהרי היא אשת אחיו וזרע כבר יש. מסיבה זו עדיף לא לייבם כי זה מאוד קשה לעזוב אישה וילד – ו"ז). אפילו אין לנו רכוש וכך החוק לא שימושי (כנראה שכוונתו לנחלה, והרי ייבום קשור לירושת נחלת האח – ו"ז)."

(בותרת המאמר ותרגום התשובה באדיבות שכני-ידידי רפי בובלי ממרכז שפירא. ההדגשות באות נטויה במקור. ההערות בסוגריים שלי (יוסי זיו).

D'Abbadie Antoine, "Reponses des Falashas dits juifs d Abyssinie aux questions faites par M. Luzzato", *Archives Israelites* XII 1851-1852, pp. 179-180.

תגובה: רונן אחיטוב

התשובה של קס אבא יצחק מושפעת אולי מבראשית לח כו, ולא יספך עוד לדעתה. זה באמת נראה בלתי אפשרי להפסיק ולעזוב את היבמה, וגם לפסוק הנ"ל יש שלל פירושים, אבל יתכן שבביתא ישראל אימצו את הפירוש המילולי.

עמדה 2: (יוסי זיו)

מנהג ה'זמדי' – איסור נישואין בין קרובי משפחה עד שבע דורות, יצר רתיעה טבעית מנישואין לאשת אח שנפטר ללא ילדים. נמצא שבעניין זה, התקיים בביתא ישראל הכלל הידוע (מסכת סופרים יד, טז ועוד): 'מנהג מבטל הלכה'.

עמדה 3: (יוסי זיו)

מצוות הייבום קשורה בטבורה לירושת הנחלה. כך עולה בפשטות מנישואי רות ובועז (רות פרק א ובמיוחד פס' ד-ה) וכדברי התלמוד (בבלי, יבמות כד, ע"א): 'יקום על שם אחיו – לנחלה'. כלומר, הבן שייולד מהייבום עתיד לרשת את נחלת האח הנפטר, ובכך למעשה להקים את שם הנפטר על נחלתו. צו הקיסר הנוצרי איצחאק (1413-1430) קבע: 'מי שייטבל כנוצרי יוכל לרשת את אדמת אביו. מי שלא יעשה כן יהיה לפלאסי'. בהתאם למדיניות זו, האוסרת על כל מי שאינו נוצרי להוריש קרקע, הפכו בני העדה במהלך המאה ה-16 וה-17 לאריסים על אדמתם, רועי צאן או בעלי מלאכה:

קדרים, נפחים, אורגים ובנאים. ייתכן שביתא ישראל לא ראו טעם בקיום מצוות ייבום ללא הורשת הנחלה.

חיפוש טעמים להימנעות מקיום מצווה היא מלאכה קשה, שאין ודאות בצידה. ככל שיחלפו השנים, הקושי לברר טעמים של מסורות הלכתיות בביתא ישראל ילך ויגבר. כל מי שיכול לפתח שיחה בנושא זה עם מי מבני העדה, ולשתף את כלל חברי הקבוצה בממצאים, יבורך. ויפה שעה אחת קודם.

תגובה: יואל שילה

לא ברור אם הייבום קשור להורשת נחלה. אמנם חזל רואים ייבום בסיפור מגילת רות, אבל לפי פשט הסיפור יש כאן 'גאולה', כיוון שבעז הוא לא האח של הנפטר. מעניין איך זה מופיע בתירגומים של התנ"ך לגעז. האם המינוח בספר דברים זהה למינוח במגילת רות?

תגובה: יוסי זיו

התנ"ך תורגם מיוונית לגעז, לשון הקודש העתיקה של חבש, כנראה לאחר שנת 300 לספירה. תרגום זה נקרא 'אורית' והוא זהה לנוסח תרגום השבעים.

בשפת הגעז אין מילה מקבילה ל'יבם'.
המתרגם השתמש במילה:
wärräsä. וורסה

הפירוש של המילה וורסה הוא גיס או גיסה.
הפועל וורסה wärräsä פירושו ירש והשם עצם ווראש wäraš הוא יורש.

ניתן לשער בזהירות, שבגלל שוורסה=גיס=יורש, אז המתרגם בחר במילה זו לתרגום המילה יבם. שהרי היבם הוא הגיס שעתיד לרשת את נחלת הנפטר.

תגובה: אמנון חבר

אם אנחנו מכירים בקשר בין יהדות אתיופיה ליהודי תימן הרי יהודי תימן עד ה-120 עדיים שמרו את מצוות היבום והדברים כתובים בספר "המסוודה" ספר הפרוטוקולים של בית הדין של צנעא במהלך 300 השנים עד לתחילת ה-120

לעיון בקשר בין יהדות תימן ואתיופיה ראה דיון נפרד.

עמדה 4: מחשש ייבום ללא כוונה ראויה או חוסר חשש ל"אשת המת החוצה לאיש זר".

לגבי ההימנעות מייבום - ייתכן שנבעה מחשש כעין דברי התנא הקדום אבא שאול, שסבר: 'הכונס את יבמתו לשם נוי, לשם אישות, לשם דבר אחר - כאילו פוגע בערווה, וקרוב בעיני להיות הוולד ממזר', משום שייבום ללא כוונה למצווה הוא עבירה (ונחלקו עליו תנאים אחרים שדרשו 'יבמה יבוא עליה - מכל מקום'. יבמות לט,ב).

ברם התנאים שנקטו כאבא שאול, הצריכו על כל פנים שבמקום הייבום צריכה להיות חליצה, והורו: 'בראשונה שהיו מתכוונים לשם מצוה - מצוות ייבום קודמת למצוות חליצה. עכשיו שאין מתכוונים לשם מצוה, אמרו: 'מצוות חליצה קודמת למצוות ייבום - '.

וולעומתם, חכמי 'ביתא ישראל' הלכו צעד קדימה ואסרו לגמרי לחלוץ מחשש לייבום שלא לשמו, ועוד נבדלה הבנתם מהבנת חז"ל, שהם, הבינו שכשהיבם מנוע כליל מלייבם מכוח גזירתם של זקני העדה, לא חייבתו תורה לעשות חליצה, שלפי משמעות הכתובים. היא עונש על סירובו להקים שם לאחיו, וכאן שהוא אנוס על פי גזירת הזקנים - אין מקום להענישו. ולהשפילו בחליצה וכל הכרוך בה.'.

אולי ניתן לומר בדרך נוספת,, שהבינו שמה שאסרה תורה 'לא תהא אשת המת החוצה לאיש זר', בא למנוע נישואיה לבן שבט אחר, אך כשהיא נישאת לבן שבט, התקיימה בזה מצוות הייבום, אף אם אין זה אחי המת, והואיל והוחזקו כל 'ביתא ישראל' להיות מבני אותו שבט, סברו שאין 'היכי תמצוי' שתהיה אשת המת 'החוצה לאיש זר', וכל מי שיישאנה קיים בה מצוות ייבום. ולפי אחת המסורות הרווחות בקרב בני העדה, שמוצאם מחיילים יהודים בצבא תלמי מלך מצרים שברחו לאתיופיה -

יש לומר בפשטות שלא הכירו את החליצה, משום שהיתה נעשית תמיד בצנעא בחדר בבית הדין ולא במעמד פומבי. כנראה נהגו במצרים שלא לייבם אלא לחלוץ. ולפיכך את העובדה שאישה שבעלה נפטר נישאת לאחר ידעו כולם, אך את העובדה שמקיימים טקס חליצה לפני כן ידעו רק אלה הבקיאים ב'אותיות הקטנות', שירות בצבא של זמנם ניתק את החייל ממשפחתו ומקהילתו למשך שנים רבות, לא היו שם יציאות וחופשות, לא משק"י דת ורבנות צבאית. לא מכינות ולא ישיבות הסדר, ומטבע הדברים מי ששירת בצבא הגויים לא ידע את כל ההלכות, וכמו ה'קנטוניסטים' ברוסיה הצארית, היתה מסירות נפש עצומה על עיקר היהדות, אך שכחה של הרבה פרטים